

‘Omme maren te vernemene van den Duitschen’

Vrouwen als spionnen en boodschappers in de Vlaamse Opstand (1488-89)

Lisa Demets & Jelle Haemers

Abstract

‘To get information about the Germans’. Women as spies and messengers in the Flemish Revolt (1488-9)

Women played a crucial role in 1488-9 during the war of the Flemish cities against Maximilian of Austria, the regent of count Philip the Fair. They were key figures in communication networks, carrying letters between different cities and their militias. Moreover, as spies they also provided intelligence on the position of enemy armies. This article shows how various women from Ghent, Ypres, and Bruges travelled almost invisibly, alone or in pairs, between towns, and also inside and outside enemy camps. These towns developed a sophisticated communication network that relied heavily on women as messengers or spies. As a result women played a more important role in such military conflicts than is generally assumed.

Keywords: women, Middle Ages, spies, messengers, warfare

Als historici over vrouwen en middeleeuwse oorlogvoering schrijven, halen ze stevast uitzonderingen aan die het stereotiepe beeld bevestigen: oorlog voeren was een mannenzaak. Jeanne d’Arc vervulde een unieke rol tijdens het beleg van Orléans door de Engelsen in 1428-9. Daarnaast wekt ook het optreden van Jeanne Hachette gewapend met een hamer (een *hachette*) tegen de Bourgondische belegeraars in Beauvais in 1472 de aandacht. Ook Jeanne de Flandre, dochter van de Vlaamse graaf Lodewijk I van Nevers en hertogin van Bretagne, voerde het bevel over Bretoense schepen in de zeeslag van Hennebont in 1342. Hoewel deze drie vrouwen tot de verbeelding spreken, en als nationale heldinnen in de negentiende eeuw standbeelden kregen, zijn ze weinig

representatief.¹ Vrouwen circuleerden inderdaad rond middeleeuwse legers – zij het in de marge, namelijk als logistieke leveranciers of prostituees om rondtrekkende soldaten te plezieren –,² maar ze traden pas vanaf de vroegmoderne periode op als spilfiguren in diplomatieke spionagenetwerken met ingenieuze gecodeerde brieven.³ Voor latere

1 Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Âge* (Parijs 1980) 395. Over de mythevorming rond deze vrouwen: L. Moal, *Duchesses. Histoire d’un pouvoir féminin en Bretagne* (Rennes 2021), 79 en 177-81; C. Gauvard, *Jeanne d’Arc. Héroïne diffamée et martyre* (Parijs 2022) 122-54.

2 Contamine, *La guerre*, 394; B. Bachrach & D. Bachrach, *Warfare in medieval Europe, c.400-c.1453* (Londen 2017) 346; S. Harwood, *Medieval women and war. Female roles in the old French tradition* (Londen 2020) 88.

3 N. Akkerman, *Invisible agents. Women and espionage in seventeenth-century Britain* (Oxford 2018); J. O’Leary, *Elite women as diplomatic agents in Italy and Hungary*,

tijden zijn bij het grote publiek voornamelijk figuren zoals Mata Hari, Gabrielle Petit of Edith Cavell bekend. Zij verschaften tijdens de Eerste Wereldoorlog inlichtingen aan strijdende partijen en hebben op die manier misschien zelfs meer het oorlogsgebeuren kunnen sturen dan de gewone soldaten.⁴ In de historiografie over middeleeuwse oorlogen ontbreken dergelijke casussen volledig.

Deze bijdrage toont aan dat vrouwen in de late middeleeuwen wel degelijk een invloedrijke rol speelden in oorlogen. Niet als soldaat op het slagveld, maar wel als belangrijke (s) pion in voornamelijk stedelijke communicatienetwerken. Dit artikel behandelt een cruciaal aspect van deze regelmatige onderlinge communicatie in tijden van militaire crisis: de informatiewinning over de vijand. Concreet troffen we in rekeningen met betrekking tot de oorlog die de Vlaamse steden Gent, Brugge en Ieper tegen Keizer Frederik III en zijn zoon Maximiliaan van Oostenrijk in 1488-89 voerden, tientallen vrouwen aan die als spionnen en boodschappers de oorlogssituatie probeerden te beïnvloeden. Tot hun takenpakket behoorden het rondragen van brieven doorheen de frontlinies en het uitvoeren van geheime opdrachten om informatie te winnen over het vijandige leger. Dergelijke taken worden in de (geringe) historiografie ter zake gedefinieerd als spionage.⁵ Voor de middeleeuwse

situatie is het bijzonder moeilijk een duidelijk onderscheid te maken tussen brieven rondbrengen, inlichtingen verzamelen en het ware spionagewerk. Volgens tijdgenoten vervulden boodschappers, spionnen of diplomaten in oorlogstijd allen een gelijkaardige functie uit: informatiewinning.⁶

Doorgaans schrijven onderzoekers die *intelligence*-activiteiten toe aan mannen. Spionnen die tijdens diplomatieke missies aan vorstelijke hoven geheime informatie doorspelen, waren steevast clerici, musici, handelaars of topdiplomaten.⁷ Ook de minder eliteaire spionnen of stedelijke en koninklijke boodschappers behoorden tot het mannelijke geslacht.⁸ Weliswaar duiken er in de historiografie over laatmiddeleeuwse oorlogen vrouwen op die informatie inwinnen over vijandige troepenbewegingen, maar het betreft telkens maar een sporadische vorm van spionage. In deze bijdrage vervullen vrouwen wél een systematische rol in de verspreiding van informatie. Opvallend is het

1470–1510. *Kinship and the Aragonese dynastic network* (Amsterdam 2022).

4 S. De Schaepdrijver, *Gabrielle Petit. The death and life of a female spy in the first World War* (Londen 2015); J. Keay, *The spy who never was. The life and loves of Mata Hari* (Londen 1987); A. Flynn, *Falangist and national catholic women in the Spanish Civil War (1936-1939)* (Londen 2020) 190-227.

5 J.-M. Moeglin & S. Péquignot, *Diplomatie et « relations internationales » au Moyen Âge (IXe-XVe siècle)* (Parijs 2017) 647. Zie ook Éric Denécé & Jean Deuve, *Les services secrets au Moyen Âge* (Parijs 2011); B. Léthenet, *Les espions au Moyen Âge* (Parijs 2021).

6 I. Arthurson, 'Espionage and Intelligence from the Wars of the Roses to the Reformation', *Nottingham Medieval Studies* 35 (1991) 134.

7 W. Paravicini, 'Ein Spion in Malpaga. Zur Überlieferungsgeschichte der Urkunden des René d'Anjou und Karls des Kühnen für Bartholomeo Colleoni', in: *Italia et Germania. Liber Amicorum Arnold Esch* (Tübingen 2001) 469-89; N. Gonthier, 'À propos d'un complot probourguignon à Lyon: les révélations et les méthodes d'un cordelier espion (1423-1424)', *Cahiers d'Histoire* 38 (1993) 139-51; D. Clauzel, 'Les révélations d'un agent de Maximilien sur les intrigues de Louis XI pour s'emparer de Lille', in: J.-M. Cauchies & A. Marchandisse eds., *Lenvers du décor. Espionnage, complot, trahison, vengeance et violence en pays bourguignons et liégeois* (Neuchâtel 2008), 195-216.

8 C. Allmand, 'Spionage und Geheimdienst im Hundertjährigen Krieg', in: W. Krieger ed., *Geheimdienste in der Weltgeschichte. Spionage und verdeckte Aktionen von der Antike bis zur Gegenwart* (München 2003) 97-110; H. Thomas, 'Französische Spionage im Reich Ludwigs des Bayern', *Zeitschrift für Historische Forschung* 5 (1978), 1-21; B. Walter, 'Urban espionage and counterespionage during the Burgundian wars (1468-1477)', *Journal of Medieval Military History* 9 (2011) 132-45.

stelselmatig karakter waarmee vrouwen in dienst van Gent, Brugge en Ieper opereerden in de jaren 1488-89. Deze steden deden uitgebreid beroep op diensten van vrouwen om hun bestaande communicatienetwerken te verzorgen én uit te breiden naar (militaire) inlichtingen. Oorlog creëerde dus een unieke gelegenheid voor vrouwen om een belangrijke functie in stedelijke dienst uit te oefenen. Dat was niet het gevolg van het feit dat mannen ondertussen op het slagveld vertoefden, maar van hun capaciteit (en relatieve 'onzichtbaarheid') om door vijandige linies te glippen.

Historiografie en bronnen

Aangezien ze hun opdrachten clandestien uitvoerden, zijn de bronnen (en bijgevolg ook de historiografie) over middeleeuwse spionnen beperkt. Soms bleven geheime briefjes bij toeval bewaard, beschikken we over een proces van een veroordeelde spion, of vermelden kroniekschrijvers hoe vorsten op aanwijzingen van clandestien verkregen informatie veldslagen naar hun hand zetten.⁹ Als we in de beperkte internationale literatuur op zoek gaan naar spionnes valt op dat vrouwen soms door legeraanvoerders werden aangesproken om troepenbewegingen van de tegenstander gade te slaan, zoals tijdens de aanvang van de Honderdjarige oorlog.¹⁰ Er zijn ook steden die vrouwen in

dienst namen om dergelijke taken uit te voeren.¹¹ Zo bracht een 'oud vrouwtje' in de oorlog van de Hollandse steden tegen de hertog van Gelre in 1507-8 verslag uit over militaire zaken aan de leiding van het stadsleger van Gouda.¹² Mogelijk zijn er nog voorbeelden, maar het gedetailleerde onderzoek naar de werking van intelligentie-netwerken in laatstgenoemde oorlog heeft vastgesteld dat de meerderheid van de spionage-activiteiten en het rond-dragen van post in oorlogsperiode door mannen werd verzorgd. Oorlogsvoerende instanties deden vaak beroep op de reeds aangenomen dienstboden en dat waren nu eenmaal mannen.

Uit bovenstaande literatuur blijkt dat onkostenrekeningen van vorsten en steden informatie kunnen bevatten over hoe ze gegevens wonnen en verspreidden tijdens een oorlog. Een relatief unieke casus die voldoende rekeningen naliet om daarover een gedetailleerd beeld te schetsen is de oorlog

A. Curry, 'Soldier's wives in the Hundred Years War', in: P. Coss ed., *Soldiers, nobles and gentlemen: essays in honour of Maurice Keen* (Woodbridge 2009) 198-214. Een vroege vermelding is een spionne die in opdracht van de Engelse koning in Frankrijk opereerde in 1209: J. Prestwich, 'Military intelligence under the Norman and Angevin kings', in: G. Garnett & J. Hudson eds., *Law and government in medieval England and Normandy. Essays in honour of Sir James Holt* (Cambridge 1994) 24.

¹¹ Zie bijvoorbeeld oorlogen te Nürenberg, Amiens en San Gimignano: G. Zeilinger, *Lebensformen im Krieg. Eine Alltags- und Erfahrungsgeschichte des süddeutschen Städtekriegs 1449-/50* (Stuttgart 2007) 130; J. Pilorget, 'Circulations féminines et encadrement de l'espace urbain à la fin du Moyen Âge: l'exemple d'Amiens', in: Y. Carbonnier et al. eds., *Mobilités et déplacements des femmes dans le Nord de la France du Moyen Âge à nos jours* (Atrecht 2019) 22; A. Cirier, 'La face cachée du pouvoir. L'espionnage au service d'État(s) en construction en Italie à la fin du Moyen Âge (XIIIe-fin XIVe siècle)', in: Cauchies & Marchandise, *L'envers du décor*, 19.

¹² J. Ward, 'Security and insecurity. Spies and informers in Holland during the Guelders war (1506-1515)', *Journal of Medieval Military History* 10 (2012) 190.

⁹ B. Walter, 'Transmettre des secrets en temps de guerre. L'importance des *cedulae inclusae* pendant les guerres de Bourgogne (1468-1477)', *Revue d'Alsace* 138 (2012) 173-90; É. Baratier, 'Un procès d'espionnage à la cour du roi Robert de Naples (octobre-décembre 1324)', *Bulletin philologique et historique* (1962) 165-70; R. Beaulant, 'Guerre, espionnage, torture. À propos d'une entreprise contre Dijon en 1432', *Francia* 43 (2016) 87-104.

¹⁰ J. Alban & C. Allmand, 'Spies and spying in the fourteenth century', in C. Allmand ed., *War, literature and politics in the late Middle Ages* (Liverpool 1976) 73-101;

Miniatuur van Maximiliaan van Oostenrijk met wapenschilden van de drie rebellerende steden, de 'Drie Leden' (Gent, Brugge en Ieper), in een handschrift met de Excellente Cronike van Vlaenderen en het dagboek van Rombout de Doppere. Douai, *Bibliothèque Municipale*, 1110, 416r

van Gent, Brugge en Ieper tegen Maximiliaan van Oostenrijk in 1488-89. Deze oorlog was een van de hevigste episodes in de zogenaamde Vlaamse Opstand (1482-1492), een periode waarin de strijd om het regentschap over de graaf van Vlaanderen, Filips de Schone (1478-1506), het graafschap diep verdeelde. Toen Filips' moeder, Maria van Bourgondië, in 1482 overleed, riep haar echtgenoot, en Filips' vader, aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, zich uit tot regent over zijn zoon. De Vlaamse steden verzetten zich tegen dit regentschap omdat Maximiliaan al tijdens Maria's regering hun privileges met de voeten getreden had. Gent, Brugge en Ieper, de zogenaamde 'Drie Leden van Vlaanderen', bestuurden samen met enkele sympathiserende edelen in de periodes 1483-1485 en 1488-89 het graafschap in een eigen regentschapsraad.¹³ Tot tweemaal toe – in 1485 en 1489 – doekte Maximiliaan die raad gewapenderhand op, en nam hij zelf het regentschap waar.

De fase die we in deze bijdrage bespreken vangt aan met het beleg van Gent door Maximiliaans vader, Frederik III, de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Eind 1487 brak een opstand uit in Gent en van februari tot eind mei 1488 werd Maximiliaan gevangengehouden in Brugge. Op 16 mei ondertekende hij de Vrede van Brugge waarin opnieuw een regentschapsraad werd opgericht, voorgezeten door edelman Filips van Kleef. Maar vanuit het oosten naderde Frederik III met een leger dat eind mei te Dendermonde de grens met het Franse rijk

overstak (want Vlaanderen maakte hoofdzakelijk deel uit van het Franse koninkrijk). Van 1 juni tot eind juli 1488 belegerden Frederik III en Maximiliaan Gent, maar wegens een gebrekkige bevoorrading, geringe terreinkennis en financiële problemen dienden ze na anderhalve maand het beleg op te breken.¹⁴ Het werd een vernedering van formaat, want ook Brussel en Leuven schaarden zich uiteindelijk aan de zijde van het verzet. Pas na een maandenlange strijd zouden de verzetshaarden opnieuw veroverd worden: in oktober 1489 gaf het graafschap Vlaanderen zich over met de Vrede van Montilz-lèz-Tours. Voortaan zou Maximiliaan als regent regeren, maar tot eind 1492 zouden er nog opstanden plaatsvinden. Hoe dan ook, Gent, Brugge en Ieper lieten een uitgebreide administratie na over de praktische organisatie van hun verdediging. De uitgaven noteerden ze in stadsrekeningen of bijzondere 'oorlogsrekeningen'. Deze documenten geven ons in de eerste plaats een inkijk in de organisatie van de stedelijke milities, die uiteraard uitsluitend uit mannen bestonden.¹⁵ Er duiken echter ook verrassend veel vrouwen op in de lijsten met onkosten voor de oorlog. Waaruit bestonden hun taken, en wie waren ze?

13 W. Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 140 (1974) 257-368; J. Haemers, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)* (Gent 2014).

14 A. Sablon du Corail, *La guerre, le prince et ses sujets. Les finances des Pays-Bas bourguignons sous Marie de Bourgogne et Maximilien d'Autriche (1477-1493)* (Turnhout 2019) 221-43; J. Haemers, 'Het beleg van Gent, de bouw van het Rabot en de vergelding van Maximiliaan (1488-1492). Een studie over het politieke gebruik van ruimte en militaire bouwplannen in de laatmiddeleeuwse stad', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (HMGOG)* 74 (2020) 3-43.

15 J. Haemers en B. Verbist, 'Het Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Een politieke, financiële en militaire analyse van de stadsmilitie', *HMGOG* 62 (2008) 291-326.

In 1489 ving Gent aan met de constructie van het Rabot, een versterkte sluis op de stadsomwalling op het kanaal de Lieve richting Evergem, de plaats waar keizer Frederik III gelegerd was tijdens het beleg van de stad. Als een ware triomfboog richtte de stad deze monumentale sluis op om het succesvolle verzet tegen het beleg te herdenken – een beleg dat onder meer werd afgeslagen door de informatie die vrouwen over het keizerlijke leger verschaften.

Foto door de auteurs

Vrouwen in oorlog

Brugse briefdraagsters

De gebeurtenissen omstreeks 1488 maakten wat los bij kroniekschrijver Rombout De Doppere. Rombout was een publiek notaris te Brugge die een nogal kritisch relaas van deze turbulente periode bijhield: het beleg van Gent door Frederik III kon op weinig begrip rekenen, maar evenmin smaakte hij de laksheid van de stedelijke overheid ten opzichte van de activiteiten van enkele vrouwen. Zo vermeldt hij in de loop van 1488 dat twee vrouwen te Brugge gevangen werden genomen die 'brieven brachten van de koning [Maximiliaan, Rooms koning] aan sommige vrienden die hij in Brugge had. Deze vrouwen werden ondervraagd, maar de stad berechtte hen niet. Men liet ze weglopen, tegen beter weten in'.¹⁶ Twee jaar later gebeurde dit opnieuw, waarbij Rombout opmerkte dat de passiviteit van de stadsbestuurders hen uiteindelijk zuur zou opbreken.¹⁷ Kennelijk liet Maximiliaan vrouwen boodschappen binnen de stad verspreiden, een vaststelling die door andere bronnen bevestigd wordt. Een anonieme Brugse auteur bericht dat in juni 1488 een vrouw op de markt op het schavot bij wijze van schandstraf werd tentoongesteld omdat ze diverse brieven had rondgebracht.¹⁸ Ook

in de vorstelijke administratie troffen we een kwijtschrift aan waarin Jeanne van Ronsele getuigde een som te hebben ontvangen van Filips de Schone omdat ze 'geheime zaken' van zijn gevangen vader te Brugge naar Mechelen had gebracht.¹⁹

Toch lijkt het eerder een uitzondering. Volgens de vorstelijke administratie deed Maximiliaan slechts tweemaal een beroep op vrouwen om een brief rond te dragen, namelijk in augustus 1488, op in totaal 62 zendingen in die maand. Op 9 augustus vergoedde de algemeen ontvanger Nele De Weert omdat ze 'zorgvuldig 's nachts gesloten brieven van de koning in verschillende plaatsen had gebracht, en voor enkele geheime zaken waarover hij [Maximiliaan] geen verklaring wilde afleggen'. Op 27 augustus kreeg Isabeau Lymant een gelijkaardige opdracht om vanuit Hulst (het kamp van het keizerlijke leger) naar 'geheime plaatsen' te reizen.²⁰ Over de vrouw die de schandstraf ontving, vonden we geen spoor. Dit toont aan dat niet alle activiteiten geregistreerd werden, of dat gedetailleerdere rekeningen verloren gingen.

De vernederende straf die deze vrouwen kregen als ze betrappt werden, was het gevolg van het feit dat ze het gemeenschappelijk belang in gevaar brachten. Het had niet zozeer te maken met het feit dat ze vrouwen waren. Vrouwen hadden namelijk een relatief zelfstandige positie in de Zuidelijke Nederlanden. Zo genoten dochters en zonen gelijkwaardige erfenisrechten. Getrouwde vrouwen konden met het statuut van

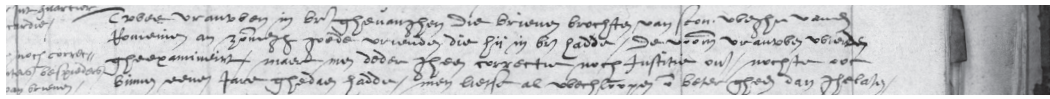
16 Douai, Bibliothèque municipale, ms. 1110, 453r. Zie ook L. Demets, 'Spies, instigators and troublemakers. Gendered perceptions on rebellious women in late medieval Flemish chronicles', *Journal of Women's History* 33 (2021), 12-34. Over het handschrift en de schrijver: L. Demets, *Onvoltooid verleden: de handschriften van de Excellente Cronike van Vlaenderen in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden (1440-1500)* (Hilversum 2020) 118-40; H. Callewier, 'Leven en werk van Rombout De Doppere ca. 1432-1502', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 150 (2013) 219-44.

17 Douai, Bibliothèque municipale, ms. 1110, 483v.

18 't Boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichtent jaer 1477, 14 februarii, tot 1491, C. Carton ed. (Gent 1859) 229.

19 Op 5 maart 1488 ontving ze een som 'pour ma paine de l'estre venu averty et ceulx de son conseil d'aucunes choses secretes de par le roy des Romains son pere estant presentement a Bruges, et dont l'on ne veult icy autre declaracion estre faite' (Archives départementales du Nord (hierna: ADN), B 2137, nr. 69664).

20 Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARA), Fonds Rekenkamers (RK), nr. 1926, resp. 39r and 43v.

Fragment uit het dagboek Rombout de Doppere waarin hij de laksheid van de Brugse schepenen betreurt tegenover de twee vrouwen die in opdracht van Maximiliaan van Oostenrijk brieven aan medestanders in Brugge hadden overgedragen.

Douai, Bibliothèque Municipale, 1110, 453r

‘koopvrouw’ onafhankelijk handel drijven. Er was natuurlijk een belangrijk sociaal onderscheid: vooral gegoede vrouwen genoten een relatief vrije positie.²¹ Politieke mandaten konden vrouwen niet uitoefenen, en getrouwde vrouwen (die niet over het statuut van koopvrouw beschikten) dienden de goedkeuring van hun echtgenoot te hebben om een contract af te sluiten. Evenmin konden vrouwen een officieel mandaat als stedelijke koerier opnemen.²² Ook aan het grafelijke of Bourgondische hof waren het steevast mannen die dergelijke taken uitvoerden.²³ Maximiliaan maakte in deze periode een uitzondering – tot grote ergernis van Rombout De Doppere.

Opvallend is het feit dat De Doppere het niet erg vond dat het stadsbestuur van Brugge zelf gebruik maakte van deze diensten. In dezelfde maand als de vrouw op het schavot belandde, stuurde de stad immers Katheline Bets naar Gent ‘om brieven te brengen naar Filips van Kleef’, de leider van de regentschapsraad en aanvoerder van de stedelijke militie.²⁴ Op 24 juni kreeg de Brugse Pierine Van Viven de opdracht om brieven te bezorgen aan de aanvoerder van de Franse troepen die ondertussen in Gent waren aangekomen.²⁵ Vermoedelijk waren nog meer vrouwen met gelijkaardige taken belast, maar de uitgaven aan boodschappers werden voor de oorlogsjaren in een afzonderlijke boekhouding genoteerd, die doorheen de tijd verloren is geraakt. Een notitie in de overkoepelende stadsrekening informeert ons dat klerk Jan Roegiers opgedragen werd een apart ‘cahier’ bij te houden voor dergelijke onkosten. In augustus vertrouwde de stad hem acht pond toe omdat hij ‘diverse personen betaald heeft, zowel vrouwen als mannen, omdat zij geheime brieven over en weer gedragen hebben’.²⁶ Weliswaar zond Brugge in oorlogstijd ook mannen de frontlinie in. Dit blijkt uit de vermelding

21 J. Haemers, A. Bardyn & C. Delameillieure eds., *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen 2019).

22 H. Lowagie, *Met brieven an de wet. Stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen* (Gent 2012) 74-6. Dat gold ook voor Franse, Duitse en Zwitserse steden, zie: B. Léthenet, *Espions et pratiques du renseignement. Les élites mâconnaises au début du XVe siècle* (Straatsburg 2019); P. Monnet, ‘Courriers et messages: un réseau urbain de communication des les pays de l’Empire à la fin du Moyen Âge’, in: C. Boudreau ed., *Information et société en Occident à la fin du Moyen Âge* (Parijs 2004) 281-306; M. Jucker, *Gesandte, Schreiber, Akten. Politische Kommunikation auf eidgenössischen Tagsatzungen im Spätmittelalter* (Zürich 2004) 83.

23 T. Kanao, ‘Les messagers du duc de Bourgogne au début du XVe siècle’, *Journal of Medieval History* 21 (1995) 195-226; J.-M. Cauchies, ‘Messageries et messagers en Hainaut au XVe siècle’, *Le Moyen Age* 82 (1976) 89-123 en 301-41; H. von Seggern, *Herrschaftsmedien im Spätmittelalter. Studien zur Informationsübermittlung im Burgundischen Staat unter Karl dem Kühnen* (Ostfildern 2003) 190-218.

24 Stadsarchief Brugge (SAB), Stadsrekening (SR), februari tot september 1488, 135r. Over Filips van Kleef, zie: J. Haemers, ‘Philippe de Clèves et la Flandre. La position d’un aristocrate au cœur d’une révolte urbaine (1477-1492)’, in: J. Haemers, H. Wijsman & C. Van Hoorbeec eds., *Entre la ville, la noblesse et l’Etat: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile* (Turnhout 2007) 21-99.

25 SAB, Oorlogsrekening (OR), 5, 144v.

26 *Ibidem*, 121r-v.

dat stadsbode Baselis De Witte een extra vergoeding ontving omdat hij 'in deze oorlog in het graafschap was rondgereisd op gevaar van eigen leven, aangezien anderen de stad niet wilden verlaten'.²⁷ Kortom, in tegenstelling tot in vredestijd was het bezorgen van brieven in oorlogszones geen gegendereerd gegeven: zowel mannen als vrouwen reisden rond om directieven vanuit de stad aan legermilities te bezorgen.

Gentse correspondenten

Dat steden in oorlogstijd systematisch gebruik konden maken van diensten van vrouwen om brieven rond te dragen, blijkt uit Ieperse en vooral Gentse rekeningen. In tegenstelling tot de Brugse boekhouding bleef die in detail bewaard. In de oorlogsperiode tussen 1 juni 1488 en 30 september 1489 registreerde Gent 235 expedities van vrouwen om een brief te bezorgen of mondelinge informatie over te dragen. Het werkelijke aantal lag waarschijnlijk hoger omdat niet elke opdracht in detail werd gerapporteerd.²⁸ Van de opgetekende zendingen bleven mannen inderdaad in de meerderheid (660 keer). Desalniettemin voerden vrouwen 26,26% van dergelijke opdrachten uit. In sommige hevige oorlogsmaanden liep dat percentage op tot 40%, zoals in oktober 1488 en mei 1489, toen vrouwen 30 van de 75 door Gent verstuurd brieven voor hun rekening namen (zie grafiek 1). Dat zijn respectievelijk de maanden waarin Filips van Kleef aan de leiding van Vlaamse troepen Brussel en Leuven binnentrok, en waarin het uit het oosten

gearriveerde leger onder leiding van Albrecht van Saksen een tegenoffensief uitvoerde. In cruciale fasen van het conflict deed Gent dus vaker beroep op vrouwen dan tijdens de oorlogsluwe maanden.

Gemiddeld werd tijdens de oorlog om de twee dagen een vrouw met post erop uitgestuurd. We kunnen dus van een systematische dienstverlening spreken. De vermelding in de rekening luidt doorgaans als volgt: 'Item, [betaald aan] Katheline sVos die brieven bracht van Leuven aan de schepenen [van Gent], op 19 september [1488], 16 penningen'. Of nog: 'Item, [betaald aan] Katheline sBlocx omdat ze brieven bracht van Filips van Kleef te Brussel naar de schepenen, en nadien een antwoord heeft bezorgd, op 28 september, 4 schellingen'.³⁰ De overgrote meerderheid van de reizen betrof briefverkeer tussen de Gentse schepenen en hun vertegenwoordigers te Brussel of legeraanvoerders te velde. Anderen trokken naar verdere oorden. Zo zond Gent in mei 1488 Marie Dayret met brieven naar Frankrijk, en ongeveer een jaar later vertrok Katheline Vanderslaect per schip naar Zeeland om er de stadsbesturen van Middelburg en Zierikzee in te lichten over de toestand van de oorlog.³¹ In totaal gaat het om 82 verschillende vrouwen (waarvan 6 anonieme). De tien vrouwen die de meeste opdrachten uitvoerden (ruim 60% van de door vrouwen uitgevoerde taken) kunnen we eigenlijk als specialisten ter zake omschrijven (tabel 1). Ze ontvingen hiervoor gelijkaardige sommen als mannen. De bedragen variëren echter aanzienlijk: het hing af van bestemming, vervoersmiddel, aantal brieven, etc. Door de band genomen bedroegen

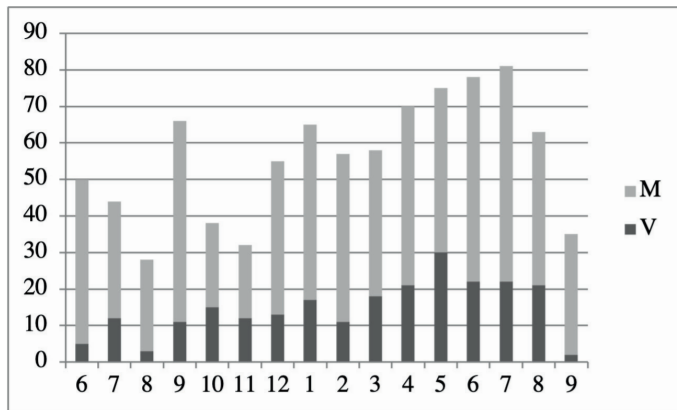
²⁷ Ibidem, 138v.

²⁸ Simon Clozman, de Gentse baljuw van Sint-Pieters, werd bijvoorbeeld door de stad op 25 augustus 1489 betaald 'omme te ghevene zekere vrouwen die hij uut laste van scepenen ghezonden heeft in diverssche steden ende plecken omme der welvaert van den lande' (SAG, 20, 7, 250v). Een dergelijke uitgavepost telden we als 1 opdracht, hoewel het dus meerdere zendingen betrof.

²⁹ Bron: SAG, 20, 7 (oorlogsrekening 1488-89).

³⁰ SAG, 20, 7, 97v en 95v. Namen als 'sVos' of 'sBlockx' betekenen eigenlijk 'De Vos' of 'De Block', de familienaam van de vader, of soms van de echtgenoot.

³¹ Resp. ibidem, 47r en 187r.

Grafiek 1: Aantal brieven dat mannen en vrouwen ronddroegen in opdracht van de stad Gent tijdens de periode van juni 1488 tot september 1489.³²

de tarieven voor Gentse boodschappers 3 à 4 schellingen per opdracht. Een vrouw die mondeling informatie overbracht, kreeg 2 schellingen. Het dagtarief voor een meerdaagse missie was gemiddeld 1 schelling per dag (dat is evenwaardig aan het loon van een geschoolde ambachtsman). Dat waren gebruikelijke tarieven voor boodschappers in die tijd.³³

Opvallend is dat het vooral zendingen in oorlogsgebied zijn die vrouwen op zich namen, hoewel ook mannen zich op vijandig terrein waagden. De militaire situatie was complex. Zowel Gent als Brussel waren in handen van de opstandelingen, maar op de weg ertussen bevonden zich regelmatig troepen van lokale heren die Maximiliaan trouw waren gebleven. De voetreis duurde meestal ongeveer een dag, en de dag erop kwam het antwoord, tenzij de militaire situatie dat niet toeliet. De opdrachten van Katheline Vanderslaect betroffen vaak correspondentie tussen Gent en Brussel, maar ze reisde ook naar Gentse gedeputeerden te Lier tijdens vredesonderhandelingen,

³² Bron: SAG, 20, 7 (oorlogsrekening 1488-89). Onderaan de grafiek staan de maanden aangegeven, van juni 1488 tot september 1489.

³³ Lowagie, *Met brieven an de wet*, 101.

of ze deed een stad als Middelburg in Zeeland aan (zie tabel 2). De betaling op 7 juli 1489 aan een andere vrouw, Katheline Andries, geeft aan hoe complex een zending kon zijn. Op 2 juli reisde Katheline naar de vertegenwoordigers van de Brusselse ambachten (de zogenaamde 'naties'). Na vier dagen arriveerde ze terug in haar thuisstad. Voor die opdracht kreeg ze een dagvergoeding van 9 Vlaamse penningen, maar ze kreeg nog

een extra vergoeding van twee penningen omdat ze vijftien dagen beschikbaar was voor het stadsbestuur om nog andere brieven te bezorgen.³⁵ Daarna keerde Katheline onmiddellijk terug naar Brabant, want van 7 tot 10 juli bezorgde ze er brieven aan de stadsbesturen van Leuven, Brussel, Nijvel en Zoutleeuw (dat zijn de vier Brabantse steden die de Vlaamse Opstand steunden), en aan troepen die er gelegerd waren. Ze kreeg hiervoor opnieuw 9 penningen per dag.³⁶ Kortom, Katheline was op dat moment bijna in permanente dienst.

Om de communicatie efficiënt te laten verlopen had de stad deze vorm van correspondentie in de lente van 1489 geïnstitutionaliseerd. In maart 1489 nam ze drie 'postbodes' in permanente dienst die te Liedekerke gelegerd waren, zowat halfweg op de route naar Brussel. Met name vanaf 12 maart tot 22 april 1489 ontvingen Katheline Van Langhmeersch, Colin Ghevaert en Tanne Croes elk een dagelijkse som van 9 penningen 'als post liggende te Liekerke'. Ze verzorgden er voornamelijk het briefverkeer tussen Gent

³⁴ Bron: SAG, 20, 7. De bedragen zijn in Vlaamse penningen (groten); 1 schelling bevat 12 penningen.

³⁵ SAG, 20, 7, 215r.

³⁶ Ibidem, 218r.

Via deze QR-code kunt u de interactieve Word-grafieken bij dit artikel downloaden.

Tabel 1: Alle vrouwen die in opdracht van de stad Gent vijf of meer brieven rondroegen.

		Totaal aantal brieven
Vanderslaect	Katheline	23
Vetmans	Amelbergha	22
Andries	Katheline	20
Van Langhmeersch	Katheline	19
Croes	Tanne	18
De Wilde	Liesbeth	9
Duquesne	Marion	7
Van den Abeele	Katheline	6
Van den Winkle	Pierine	6
Eenhoorns	Amelbergha	5
<i>Totaal</i>		<i>135</i>

en Brussel.³⁷ Ook voor correspondentie naar Frankrijk bestond een dergelijk systeem, ditmaal geleid door een man, Gheert De Grote, die vanuit Waasten (Warneton) opereerde, zij het dat de boekhouding expliciet vermeldt dat vrouwen hem hierbij hielpen.³⁸ Deze permanente 'posten' doen denken aan het gelijkaardige systeem dat Lodewijk XI in Frankrijk had ontwikkeld: bodes die op vaste plaatsen verbleven en van daaruit brieven als een ketting naar verschillende punten bezorgden.³⁹ Overigens zou Maximiliaan na de door hem gewonnen oorlog dat systeem op lange afstand uitbouwen: met behulp van financiering van de familie Fucher stelde hij eind 1489 een postverbinding in tussen

Brussel, Augsburg en Wenen, een systeem dat dus deels gebaseerd was op gangbare praktijken. Met enige zin voor overdrijving hebben historici de inrichting van een dergelijk postsysteem een 'communicatierevolutie' genoemd, een beslissende stap in de vorming van de hedendaagse post.⁴⁰ Met evenveel zin voor grootspraak kunnen we stellen dat vrouwen als Tanne Croes en Katheline Van Langhmeersch 'prerevolutionair' zijn geweest, als eerste postbodes in onze streken. Maar aangezien de manier waarop met 'posten' werd gewerkt, berust op de decennialange traditie van de Vlaamse steden om brieven op een systematische manier aan elkaar te bezorgen, omschrijven we die beter als geïnstitutionaliseerd briefverkeer.

Opmerkelijk is dat sommige vrouwen in opdracht van zowel Gent als Brugge werkten. Katheline Van Langhmeersch bezorgde bijvoorbeeld brieven vanuit Brussel aan beide steden.⁴¹ Enerzijds is het gebruikelijk dat een stad boden vergoedde van een andere stad, maar anderzijds is het ook mogelijk dat deze vrouwen diensten verzorgden voor verschillende steden. Ook voor het Noord-Franse Amiens is overigens vastgesteld dat de stad *voyagères* en *portresses de lettres* uit Parijs betaalde om brieven te bezorgen, dus het lijkt erop dat ook elders vrouwen zich specialiseerden in deze materie.⁴² Tenslotte valt nog op dat in deze periode niet enkel Gent, Brugge en Ieper een beroep deden op vrouwen om correspondentie op zich te nemen. Ook Brussel, Nijvel en Leuven deden

37 SAG, 20, 7, 158r, 171r, 179v. Nadien werd haar opdracht verlengd tot 9 april, met de specificatie dat ze een bruggenhoofd vormde naar Filips van Kleef: 'als poste liggende te Liekerke, omme de brieven van hier commende te draghene an mer Philips van Cleven ende andre haerwaerts te bringhene' (166r), aan hetzelfde salaris (zie ook 162r, 169r).

38 SAG, 20, 7, 169r: 'omme brieven van hier ghezonden te Curtrijcke bij vrauwen te doen draghene an de posten van Waestene'.

39 A. Sablon du Corail, *Louis XI ou le joueur inquiet* (Parijs 2011) 403.

40 W. Behringer, 'Communications revolutions: a historiographical concept', *German History* 24 (2006) 333-74; H. von Seggern, 'Die Entstehung des Postwesens in Mitteleuropa. Eine 'Kommunikationsrevolution'?', *Francia* 34 (2007) 195-216.

41 Zie tabel 1. In februari en mei 1489 reisde ze voor Brugge naar Brussel (SAB, SR 1488-89, 122v en 139r). Misschien was ze een Brusselse die ook voor andere steden de correspondentie met haar thuisstad verzorgde?

42 Pilorget, 'Circulations féminines', 20.

Tabel 2: De zendingen van Katheline Vanderslaect in opdracht van de stad Gent.⁴³

Datum	Afzender	Bestemming	Vergoeding
24/11/1488	Gentse schepenen	Filips van Kleef	48
3/1/1488	Filips van Kleef	schepenen	12
27/1/1489	schepenen	gedeputeerden te Brussel	48
2/2/1489	schepenen	gedeputeerden te Brussel	40
8/2/1489	schepenen	gedeputeerden te Brussel	40
14/2/1489	schepenen	gedeputeerden te Brussel	40
19/2/1489	schepenen	gedeputeerden te Brussel	36
25/2/1489	gedeputeerden te Brussel	schepenen	16
13/3/1489	'posten in Liedekerke'	schepenen	126
27/3/1489	schepenen	'posten in Liedekerke'	126
30/4/1489	gedeputeerden te Brussel	schepenen	16
29/5/1489	schepenen	Middelburg	132
4/6/1489	schepenen	Filips van Kleef	24
20/6/1489	schepenen	Filips van Kleef	48
21/7/1489	schepenen	Brussel	40
30/7/1489	schepenen	Brussel	80
5/8/1489	schepenen	Filips van Kleef	60
16/8/1489	Brussel	schepenen	12
24/8/1489	schepenen	Filips van Kleef	60
9/9/1489	Filips van Kleef	schepenen	12
22/12/1489	schepenen	diverse plaatsen	24
9/1/1490	gedeputeerden te Lier	schepenen	12

dat, maar de vermeldingen zijn er eerder sporadisch. Leuven vergoedde in november 1488 bijvoorbeeld een vrouw om brieven van de plaatselijke bevelhebber van het Franse leger rond te dragen naar andere Brabantse steden. Vooral de correspondentie met Mechelen, dat Maximiliaan trouw gebleven was, werd door vrouwen verzorgd, want dat was een risicovolle reis.⁴⁴ Of het uitzonderlijke

karakter van hun opdrachten te maken heeft met het feit dat de boekhouding van deze steden niet in detail bewaard is, of het feit dat ze niet het centrum vormden van de oppositie tegen Maximiliaan, blijft een open vraag. Hoe dan ook, om door vijandige linies te raken deden sommige steden een verregaand beroep op vrouwen, maar hun taken gingen nog verder.

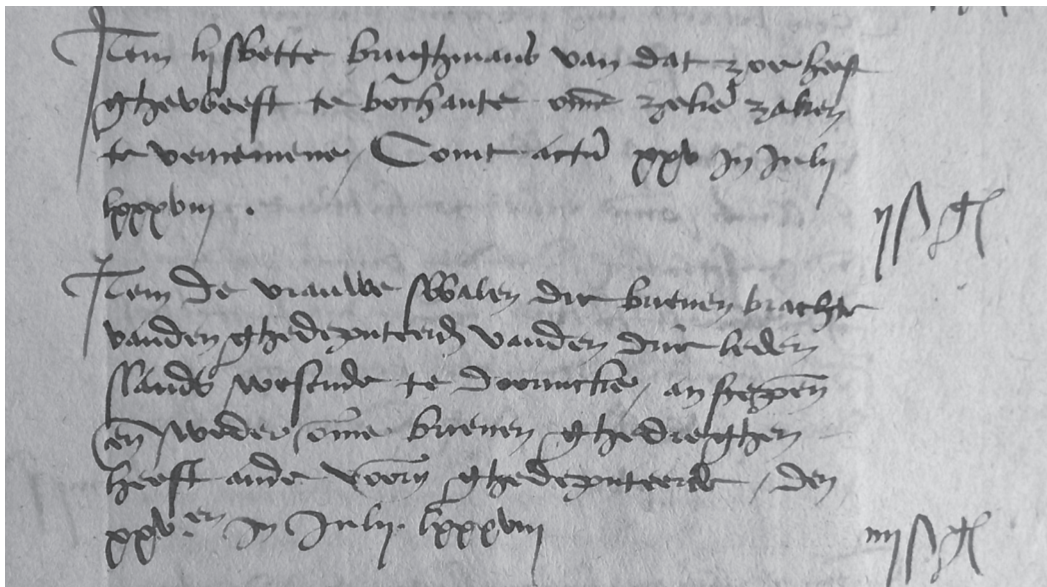
Gentse informanten en Ieperse spionnen

Ook Ieper zette consequent vrouwen in voor stedelijke correspondentie: in 1488 was 12 procent van de brievendraagsters

rapport de sexe (*gender*) dans les villes des Pays-Bas au bas Moyen Âge. État de nos connaissances et perspectives de recherche', in M. Carlier et al. ed., *Hart en marge in de laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij* (Leuven 1996) 61.

43 Bron: SAG, 20, 7. De bedragen zijn in Vlaamse penningen (groten); 1 schelling bevat 12 penningen.

44 'Item, verghoet eenre vrouwe geheten Lijsbeth Verlinden die bij mijnen here van Chantraine [Jacques Galyot] gesonden es geweest tot Mechelen, Antwerpen ende Herentals' (Stadsarchief Leuven, Oud Archief, nr. 4937, 51r). Zie ook deze notitie uit juli 1489, toen 'eene vrouken die met zelve brieven gesonden wert tot Mechelen aen de gedeputeerden van deser stad' (60v). Het betreft vermeldingen uit een oorlogsrekening uit 1488-89, maar die is zeer onvolledig. Voor vermeldingen in Nijvel, zie E. Bousmar, 'Du marché au *bordiaulx*. Hommes, femmes et

Fragment uit Gentse stadsrekening met betalingen aan twee vrouwen, Liesbeth Bruggemans en de 'vrouwe Swalen' (Liesbeth De Wale) voor het respectievelijk 'vernemen van zaken' te Boekhoutte en het rondbrengen van brieven van de Drie Leden aan de schepenen van Doornik en omgekeerd.

SAG, reeks 20, nr. 7, 72v

vrouw, in 1489 was dat zelfs 18 procent. In oorlogsmaanden kon dat percentage nog verder oplopen (zie grafiek 2). Zeker in juni 1488 waren de brievendraagsters hard nodig. Maximiliaan reisde toen met een leger naar Ieper om er – tevergeefs – steun in de oorlog tegen Gent en Brugge te vinden. Uit de Ieperse stadsrekeningen kunnen we diverse zaken afleiden. Zo reisden de Ieperse vrouwen af en toe in duo. Trijsken Cambiers bijvoorbeeld werd op bijna alle tochten door een (anonieme) vrouw vergezeld: onder meer op haar reis naar Béthune om brieven aan Philippe d'Esquerdes te bezorgen.⁴⁵ Daarnaast waren er mannen die als tussenpersoon fungeerden of boodschappers veilig tot in de stad begeleidden, zoals Jan Couvent die een vergoeding kreeg omdat hij een vrouw met brieven tot bij de Ieperse schepenen had

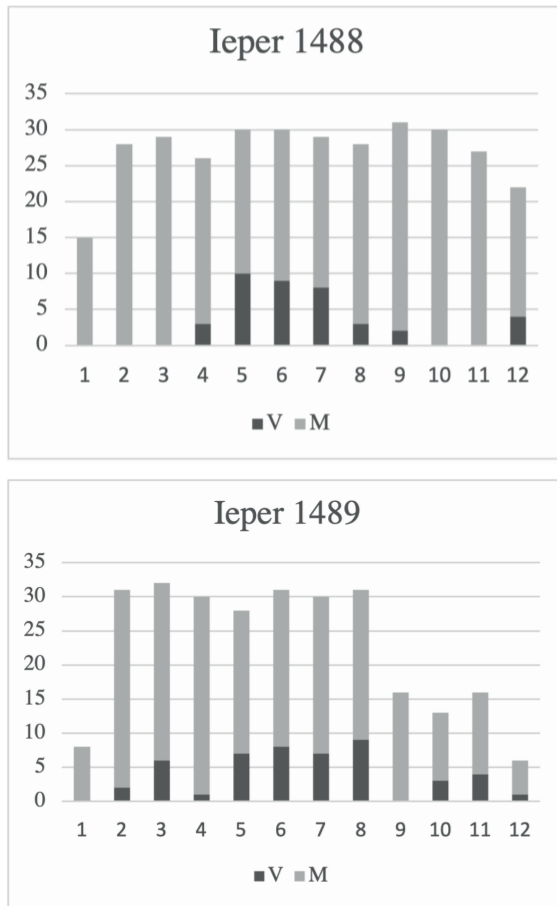
45 ARA, RK, nr. 38712 (Stadsrekening Ieper, 1488), 85r.

gebracht.⁴⁶ Deze communicatienetwerken waren bijgevolg niet zonder gevaar. Uit de rekeningen blijkt bovendien dat er heuse kliklijnen actief waren: inwoners kregen een beloning indien ze mannen of vrouwen aangaven die brieven van vijandelijke legers de stad probeerden binnen te smokkelen. Zo beloonden de schepenen Jan de Meunc en een gezelschap omdat ze twee vrouwen uit Komen gevangen hadden genomen die in de buurt van Dadizele aan het spionneren waren.⁴⁷

Vrouwen droegen dus niet alleen brieven rond, ze spioneerden ook en infiltreerden in het vijandelijke leger. Tijdens het beleg van Gent in juni 1488 vergoedde de stad

46 Ibidem, 88v. Zie ook de vermelding in de Gentse rekening (SAG, 20, 7, 107r): 'Item, betaelt Joos Bonne, dieneere van mijnen heere van Exaerde [Jan De Grutere], van dat hij uut laste van scepenen een vrouwe commende van Bruessele voerde bij mijnen heere Phelips van Cleven tYpre' (op 30 september 1488).

47 ARA, RK, 38712, 87v.

Grafiek 2a en 2b: Aantal zendingen die mannen (M) en vrouwen (V) ondernamen in opdracht van de stad Ieper tijdens de periode van januari tot december 1488 (a) en januari tot december 1489 (b).

verschillende vrouwen die getuigden over de omstandigheden in het militaire kamp van de keizer. Op 4 juni betaalde de stad een (anonieme) vrouw die 'tijdingen bracht vanuit Dendermonde', waar het keizerlijke leger de Schelde overstak.⁴⁸ Op 11 juli werd Magriete van den Driessche vergoed 'omdat ze geweest was in het leger van de keizer, om er zekere zaken te vernemen'.⁴⁹ Meer nog, de stad stuurde vrouwen naar het keizerlijke kamp te Evergem. Op 21 juli bijvoorbeeld

betaalden de schepenen 24 penningen aan Katheline Goorijs 'voor haar dienst en reis in het leger van de keizer en de koning'.⁵⁰ In totaal werden acht vrouwen en twee mannen vergoed voor spionagediensten tijdens het beleg. Bij de aftocht van het leger volgden vrouwen de zaak duidelijk goed op: vanuit Boekhoute en Hulst (richting de Westerschelde) stuurde Liesbeth Bruggemans informatie over de toestand van het leger naar de stad.⁵¹ Liesbeth verbleef ook drie dagen in Saaftinge, de aanlegplaats waar de keizerlijke troepen inscheepten om Antwerpen te bereiken. Ze kreeg daarvoor een vergoeding van 12 penningen.⁵² Ook Maximiliaan en de omliggende dorpen deden een beroep op lokale spionnes.⁵³ Later in de oorlog betaalde Gent vrouwen voor informatiewinning in vijandig gebied, zoals te Dendermonde toen troepen van de vorst er in maart 1489 probeerden deze regio te bezetten. Ze ontvingen 24 penningen per reis.⁵⁴ De vrouwen werden dus goed vergoed voor hun gevaarlijke werkzaamheden.

Ook voor Ieper vonden we gelijkaardige gegevens. Crispine Seroy's trok

⁵⁰ Ibidem, 426v.

⁵¹ Ibidem, 427v-428r.

⁵² SAG, 20, 7, 77r. Overigens blijkt ook uit de nog bewaarde correspondentie van Maximiliaan dat hij effectief op dezelfde plaatsen was als deze vrouwen; begin augustus bijvoorbeeld stuurde hij een brief naar Rijsel uit het legerkamp van Saaftinge om een nieuwe artilleriemeester te benoemen (ADN, B 3523, nr. 124867).

⁵³ In augustus 1488 betaalde *argentier* Hues Dumont te Hulst een som aan Nele De Weert om er in opdracht van Maximiliaan 's nachts brieven rond te dragen 'et pour aucunes matieres secretes' (ADN, B 2137, nr. 69606). Onder meer het stadje Hulst vergoedde eveneens vrouwen voor gelijkaardige activiteiten, zoals twee 'vroukens die ghesonden waren te Vrasene ende Boudeloo omme zekere tijdinghe te vernemene van den Ghentenaers' (Stadsarchief Hulst, SA112, 90v). Met dank aan Theo Vereecken voor de verwijzing.

⁵⁴ SAG, 20, 7, 158v.

⁴⁸ SAG, 400, 29, 344r.

⁴⁹ Ibidem, 425r.

Tabel 3: Alle bij naam gekende vrouwen die als 'voetlopers' in opdracht van leper meer dan twee zendingen uitvoerden in 1488-89.

Naam	Aantal missies	Aard	Bestemming
Josine Hellebout	11	Inlichtingen/brieven	Diksmuide, Komen, Nieuwpoort, Brabant, Poperinge, Belle, Gent, Brugge, Diksmuide, Sint-Winoksbergen, Roesbrugge, Nieuwpoort
Josine Vander Muelne	4	Brieven	Gent
Crispine Seroy	4	Inlichtingen/brieven	Menen, Vleteren, Broekburg, Doornik
Clara Vanderstrate	3	Brieven	Gent
Josine Vanderegghe	3	Brieven	Gent
Tuenine Spepers	3	Inlichtingen/brieven	Damme, Aardenburg, Brugge, Diksmuide
Trijskin Cambiers (vergezeld door een andere anonieme vrouw)	3	Inlichtingen	Brugge, Kortrijk, Béthune

bijvoorbeeld in 1488 naar Menen 'om nieuws te vernemen van de Duitsers waarvan men zei dat die daar verbleven'⁵⁵ en enkele maanden later reisde Tuenine Spepers naar Damme en Aardenburg om 'nieuws te vernemen van de koning van de Romeinen [Maximiliaan]'.⁵⁶ In het bijzonder in de lente en zomer van 1489, wanneer de keizerlijke troepen het kustgebied en delen van de westhoek bezetten, en de Franse troepen de stedencoalitie kwamen versterken, zien we in de stadsrekeningen een toename van betalingen die wijzen op een complexere inlichtingendienst (zie ook grafiek 2). Vanaf mei 1489 was het steevast dezelfde vrouw, Josine Hellebout, die deze risicovolle missies ondernam. In een korte periode voerde zij elf zendingen uit, voor een bedrag van

gemiddeld 12 schellingen per zending (dat werd iets meer indien ze meerdere locaties aandeed of ter plekke verbleef, zie tabel 4). Achtereenvolgens reisde ze naar Diksmuide, Poperinge, Belle, Sint-Winoksbergen en Roesbrugge om inlichtingen te verzamelen over de positie en opmars van vijandelijke troepen ('om maren te vernemene van de vianden'), maar ze trok ook naar Komen en andere dorpen bij Rijsel op zoek naar steun voor de regentschapsraad.⁵⁷ Opvallend, slechts eenmaal voerde een man (een zekere Andries) een gelijkaardige missie uit.⁵⁸

Josine had duidelijk een belangrijke officiële functie: ze reisde naar Brugge en Nieuwpoort met brieven voor Ieperse legeraanvoerders, naar Filips van Kleef, en naar vertegenwoordigers van de Drie Leden van Vlaanderen. Josine Hellebout kan zich duidelijk meten aan vroegmoderne undercoveragenten. Kort na de zomer van 1489 verdwijnt ze uit de rekeningen en worden opnieuw diverse vrouwen voor gelijkaardige missies betaald.⁵⁹ Had Josine zich teruggetrokken? Was haar iets overkomen? Op het einde van

55 'Omme maren te vernemene van den Duitschen die men zeide daer wesende' (ARA, RK, 38712, 85r). Maximiliaan verbleef op dat moment inderdaad te Menen met een troepencontingent, want hij verstuurde er een brief 'en notre logis de Menin' op 20 juni naar een lokale ontvanger uit Holland met de vraag om het leger van buskruit te voorzien (ADN, B 3523, 124860).

56 ARA, RK, 38712, 86v. Op dat moment belegerde Maximiliaan Damme, waar hij een belangrijke slag toebrecht tegen Brugge. Ook de keizer vertoefde toen in Aardenburg.

57 ARA, RK, 38713 (1489), 82v-85v.

58 Ibidem, 85v.

59 ARA, RK, 38713, 87r-v.

Tabel 4: Aard van de zendingen van Josine Hellebout (1489).

Plaats	Naar	Opdracht	Bedrag
Diksmuide	Vijandelijk leger	<i>omme tonderstane ende vernemene van der maniere van den vianden over huere vacacie</i>	20 s.
Komen	/	<i>om tonderstane van den ghestande van den graefwillenden</i>	20 s.
Nieuwpoort	Kapitein van leper	<i>brieven ghedreghen thebbene</i>	54 s.
Brabant	Filips van Kleef	<i>met brieven ghesonden [...] daer zoe om andwoorde die zoe brochte verbeide moeste</i>	4 lb. 8 s.
Poperinge en Belle	Vijandelijk leger	<i>om van den vyanden te vernemene</i>	71 s.
Gent en Brugge	Schepenen	<i>ghesonden was met brieven [...] daerof zoe andwoorde brochte</i>	3 lb. 18 s.
Diksmuide	Kapitein van Brugge	<i>met brieven ghesonden [...] omme te wetene van den ghestande</i>	30 s.
Diksmuide	Kapitein van Brugge	<i>over hueren aerbeyt ende salaris van te tweek stonden met brieven ghesonden gheweist thebbene</i>	42 s.
Sint-Winoksbergen	Vijandelijk leger	<i>om onderstane van den vianden die men zeide daer vergaderende</i>	54 s.
Roesbrugge	Vijandelijk leger	<i>om te vernemene de ghestande van den vianden</i>	12 s.
Nieuwpoort en Diksmuide	Kapitein en schepenen van Nieuwpoort en Diksmuide	<i>die met brieven van den staten slands van Vlaenderen tYpre versaemt ghesonden was</i>	7 lb.

de stadsrekeningen van 1489 ontving Josine 'de vrouw van Joos Vandendale' een vergoeding voor gelijkaardige missies. Was Josine Hellebout in het huwelijksbootje gestapt? In de rekeningen van 1490 vinden we haar niet langer terug: enkel Crispine Seroys en Tuenine Spepers reisden naar Nieuwpoort, Diksmuide en Damme, onder meer om het leger onder leiding van Engelbert van Nassau te schaduwten.⁶⁰ Ook aan de andere kant van het front waren op dat moment vrouwelijke spionnen actief: de Vlaamse stad Rijsel, die Maximiliaan trouw gebleven was, nam vrouwen in dienst om informatie over de Vlaamse coalitie te vergaren.⁶¹ De Rijselse vrouwen reisden eveneens vaak in

duo, uit veiligheidsoverwegingen of om niet verdacht te lijken. Bovendien doken er naast de vrouwen die door de Rijselse schepenen werden ingeschakeld, ook vrouwen op die hun diensten of bepaalde informatie spontaan kwamen aanbieden.

Wie waren deze vrouwen?

Spionnen als Maya Brabants, Liesbeth De Wilde en Liesbeth Bruggemans reisden over en weer tussen Gent en het keizerlijke leger. Hoe gingen ze te werk? Op een fragment van een schilderij van Adriaen Van den Houte uit 1562 dat de belegering van Neuss door Karel de Stoutte in 1475 voorstelt, hangen vrouwen rond bij het militaire kamp (afbeelding 5). Ze verkopen levensmiddelen, zoals brood en vis, of leuren met voedingswaren die ze op hun hoofd dragen. Een vrouw flirt nonchalant

60 ARA, RK, 38714 (1490), 75r, 78r-v.

61 R. Vandewiele, 'Les champs relationnels à la fin du Moyen Âge et à l'aube des temps modernes: le regard de l'arrière-pays', in: S. Curveiller & D. Clauzel eds., *Les champs relationnels en Europe du Nord et du Nord-Ouest des origines à la fin du Premier Empire* (Calais 1994), 167-9.

met een soldaat.⁶² Leverden de spionnen in 1488 gelijkaardige diensten aan het leger: logistiek en/of seksueel? Zeker prostituees konden zich makkelijk onder de soldaten begeven. Enkele briefdraagsters waren getrouwd, en dus zeker geen prostituee. Op 25 juli 1488 bracht 'de vrouw van Swalen', de echtgenote van een zekere man met de familienaam De Wale, bijvoorbeeld brieven van Doornik naar de schepenen, en dan terug. Op een ander moment wordt ze Liesbeth De Wale genoemd.⁶³ Ook in Ieper werden tussen 1488 en 1489 een zestal vrouwen expliciet met de naam van hun man in de stadsrekening genoemd, waaruit we kunnen afleiden dat ze gehuwd waren. Een middeleeuwse stad zou allicht geen gebruik maken van sekswerkers om brieven met een gewichtige inhoud te laten rondragen, want prostitutie werd er als immoreel beschouwd.⁶⁴ Vermoedelijk waren het vrouwen die zich om den brode met deze taken inlieten, of een centje wensten bij te verdienen in een periode die omwille van de oorlog economische onzekerheid met zich meebracht. Misschien deden de vrouwen het ook uit overtuiging en hoopten ze de Duitse invaller te slim af te zijn. De vrouwen die officiële brieven naar het Waasland brachten, of uit opdracht vanuit Gent naar Ronse reisden om er een betalingsbevel voor belastingen rond

te dragen, waren meer dan waarschijnlijk vrouwen met een zekere welstand en schooling die deze taken naar behoren konden uitvoeren, en de middelen hadden om de reis te bekostigen.⁶⁵ Vermoedelijk was de sociale achtergrond van de vrouwelijke spionnen en boodschappers erg wisselend naargelang de opdracht, maar dat ze *au sérieux* genomen werden, staat vast. In ieder geval werden de vrouwen, zoals vermeld, op een normale manier vergoed, zoals de officiële stadsboden, of als hun mannelijke tegenhangers die gelijkaardige boodschappen verzorgden. Het meest voorkomende tarief in de Gentse stadsrekeningen is 40 penningen voor een heenreis naar Brussel.⁶⁶ Dat stond ongeveer gelijk met een weekloon voor een gegoede ambachtsman. In de Ieperse rekeningen was dat zo'n 12 schellingen voor een reis naar Gent of Rijsel, maar dat kon oplopen indien de vrouwen meerdere dagen in de stad verbleven of 's nachts reisden.⁶⁷

Er trad duidelijk specialisatie op. Zoals vermeld kregen sommige vrouwen specifieke posten toegewezen, terwijl andere regelmatig naar dezelfde plaats reisden. Zo betroffen de drie opdrachten van Liesbeth De Wale telkens een reis tussen Doornik en Gent.⁶⁸ Opvallend is ook dat vooral vrouwen met Franstalige familienamen naar Frankrijk trokken. Een van de kwaliteiten van spionnen en bodes was immers dat ze de taal ter plaatse spraken, zoals ze ook over schrijfvaardigheden dienden te beschikken, de weg moesten kennen, enzovoort.⁶⁹ Waren het rondreizende handelaarsters, echtgenoten van kooplieden,

62 Overigens stonden vrouwen soms in voor de bevoorradings van een leger, zoals bijvoorbeeld 'Martine, la lingiere suivant la court de mondit seigneur' die in 1474-5 stoffen aan het leger van Karel de Stoute leverde (S. Hamel & V. Bessey, *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire* (Parijs 2009) deel 4, 98-9 en 242-3).

63 SAG, 400, 29, 427v en 20, 83v. Zo zijn er nog, zoals 'vrauwe Biermans' of 'vrauwe sJonghen' (61r, 70r). Ook in Ieper waren veel getrouwde vrouwen boodschapper en zelfs spion: bijv. Maeykin de vrouw van Jan Caes (ARA, RK, 38713, 85v).

64 J. Haemers, 'Zondig vertier (1200-1550)', in: E. Hofman, M. Rodriguez Garcia & P. Vanhees eds., *Seks voor geld. Geschiedenis van prostitutie in België* (Amsterdam 2022) 27-63.

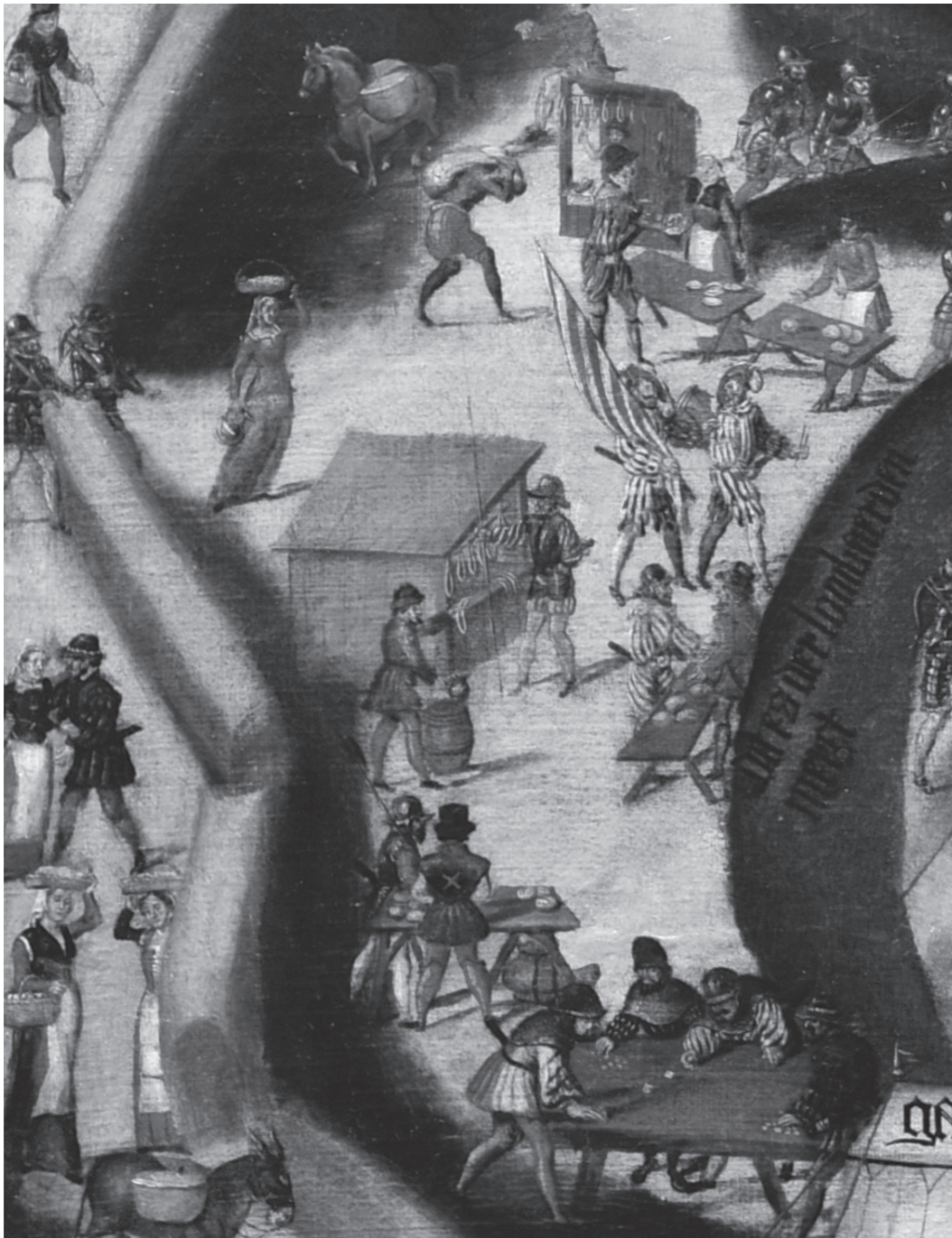
65 SAG, 20, 7, 154r.

66 SAG, 20, 7, 137r, 140v, 223v...

67 Bijv. ARA, RK, 38713, 87v.

68 SAG, 20, 7, 66, 72 en 83v.

69 Walter, 'Urban Espionage', 138. Marion Duquesne reisde voor Gent doorgaans naar Frankrijk of Rijsel (SAG, 20, 7, 111r, 117r, 173r en 177v). Ook Marion Le Prevost, Catherine Vaillant en Jehanne Desprez reisden naar Frankrijk.

Fragment uit 'Het kamp van Karel de Stoute bij de belegering van Neuss in 1475', door Adriaen van den Houte, 1562: rechts bevinden zich legertenten, links mannen en vrouwen die soldaten binnen en buiten de omwalling van dienst zijn.

Mechelen, Museum Hof van Busleyden

of verkoopsters? Het is ook mogelijk dat sommige zich als pelgrim vermomden, want was het niet Christine De Pizan die (de klas-sieke auteur Vegetius' *De re militari* citerend) spionnen aanraadde om zich op die manier te kleden?⁷⁰ Dat de activiteiten van spionnen gevaarlijk konden zijn, toont de vermelding uit de rekeningen van de Henegouwse stad Bergen aan. Tijdens de oorlog van 1488-89 sloten de stedelijke autoriteiten er een 'une josne fille natifve de Bourghoingne' op, 'a souppechon d'espie'. Enkele dagen voordien was ook een 'povre femme, Ladre de Feluy, fait prisonnier a souppechon d'espie'.⁷¹ Ook al trotseerden ze niet dezelfde gevaren als soldaten in oorlog, vrouwelijke spionnen liepen het risico om betrapt te worden, opgesloten te worden of een schandstraf te krijgen (zoals te Brugge).

Over het soort informatie dat vrouwelijke spionnen bezorgden, zijn we daarentegen goed ingelicht. Uit de geciteerde voorbeelden blijkt dat de bronnen het doorgaans hebben over 'maren' of 'zaken' die vrouwen in het vijandige leger vernamen. In een militaire context zijn dat de gebruikelijke woorden waarmee middeleeuwse bronnen naar 'nieuws' of vergaarde informatie over vijandige troepen verwijzen.⁷² Ook een vertegenwoordiger van Ieper vermeldde in een brief aan het thuisfront op 4 juli 1488 over 'maeren' die Gent tijdens het beleg bereikten. Jan van Steeland schreef dat 'er hier dagelijks

het bericht komt vanuit het [keizerlijke] leger dat de meesten er de laatste drie dagen geen brood meer gegeten hebben'. Werd dat nieuws ingefluisterd door broodverkoopsters die regelmatig op en neer reisden? Een dag later berichtte de gezant – in een brief die overigens door een vrouw naar Ieper gebracht werd, zoals hij terloops vermeldt – dat vele soldaten uit het leger vertrokken waren 'wegens gebrek aan bevoorrading en uit armoede'.⁷³ Feit is dat gerichte uitvallen van Gentse milities op de bevoorradinglijnen van het keizerlijke leger de situatie nijpend maakten voor keizer Frederik III. De informatie die spionnen leverden was vanuit dat oogpunt cruciaal.⁷⁴

Een mogelijke verklaring waarom – specifiek in oorlogstijd – vrouwen werden ingezet om communicatienetwerken in stand te houden, zou hun relatieve 'onzichtbaarheid' kunnen zijn. Hoewel de motieven voor vrouwen om zichzelf aan dergelijke gevaarlijke ondernemingen te wagen uiteen konden lopen (uit financiële overwegingen, omwille van professionele activiteiten of politieke principes), wat al deze vrouwen gemeen hadden was dat er minder verdenking op hen rustte.⁷⁵ Vrouwen konden allicht makkelijker in of uit een stad of rond een legerkamp bewegen als echte go-betweenen tussen twee kampen. De Vlaamse steden zijn heus niet de eerste die vrouwen als *intelligence* aanwendden in oorlogstijd, want ook de Bourgondische hertogen en de oorlogvoerende Engelse en Franse

70 C. de Pizan, *Le livres des fais d'armes et de chevalerie*, ed. L. Dugaz (Paris 2021) 221.

71 Rijksarchief Bergen, Ville de Mons, Comptes de la massarderie, nr. 1576, 34v. Zie ook nr. 1564, 41r: voor bewijzen van vrouwen die spioneren in de oorlog tegen Frankrijk in 1477.

72 In het Latijn is dat het woord 'rumor', dat we in deze context dus niet zozeer als 'gerucht', maar wel als 'informatie' dienen te vertalen, zie Prestwich, 'Military intelligence', 11; en G. Lecuppre & E. Lecuppre-Desjardin, 'La rumeur: un instrument de la compétition politique au service des princes de la fin du Moyen Âge', in: M. Billoré & M. Soria eds., *La rumeur au Moyen Âge. Du mépris à la manipulation (Ve-XVe siècle)* (Rennes 2011) 149-76.

73 I. Diegerick, *Correspondance des magistrats d'Ypres députés à Gand et à Bruges pendant les troubles de Flandre sous Maximilien* (Brugge 1855) 268. In een andere brief stelt Jan van Steeland dat hij een vrouw een brief zal laten brengen met de opdracht van de regentschapsraad om nieuwe rechters in het kwartier van Ieper aan te stellen (p. 270).

74 Alban & Allmand, 'Spies and spying', 100; Moeglin & Péquignot, *Diplomatie et relations*, 670; J.-B. Santamaria, *Le secret du prince. Gouverner par le secret. France, Bourgogne (XIIIe-XVe siècle)* (Parijs 2018) 154.

75 Akkerman, *Invisible agents*, 2.

koning maakten al gebruik van hun diensten. Vrouwen rapporteerden af en toe over troepenbewegingen of smokkelden levenswaar uit een belegerde stad.⁷⁶ In oorlogstijd is de verspreiding van informatie essentieel en het gevaar van onderschepping reëel.⁷⁷ In tegenstelling tot mannen konden vrouwen zich duidelijk onderscheiden van soldaten, en daarom waren ze minder verdacht. Een van de oudste vermeldingen van dergelijke activiteiten van vrouwen in de Nederlanden treffen we trouwens eveneens in een oorlogscontext aan: op 6 juli 1302 bleek uit een ondervraging van de Doornikse schepenen dat wevers uit de stad (zowel mannen als vrouwen) met gelijkgezinden in Rijsel en Gent via brieven hadden gecorrespondeerd met de bedoeling een militaire alliantie op te bouwen tegen de aankomende troepen van de Franse koning.⁷⁸ Ook andere verhalen wijzen erop dat vrouwen in oorlogstijd relatief onzichtbaar waren. Zo vermeldde een anonieme Brugse kroniekschrijver in 1490 dat de Habsburgse troepen zich als vrouwen verkleed hadden en zich met manden vol vis mengden tussen de visverkoopsters in een poging om de stad binnen te dringen.⁷⁹ Eerder dat jaar probeerde

een Brugse mandataris verkleed als vrouw de stad te ontvluchten tussen de boterverkoopsters die naar de markt in Tielt trokken.⁸⁰ Wie zich in middeleeuwse oorlogstijd vrij wou bewegen, deed dat het best als vrouw.

Besluit

Vrouwen speelden een essentiële rol in de communicatienetwerken van de Vlaamse steden tijdens de oorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-89). Gedetailleerde boekhoudingen van deze steden lichten ons in over opdrachten die ze toevertrouwden aan vrouwelijke spionnen en boodschappers. Deze vaststelling doet vermoeden dat ook in andere oorlogsomstandigheden vrouwen een dergelijke rol op zich hebben genomen, maar repressie, zelfcensuur of moeilijke bronnen-situaties hebben ervoor gezorgd dat er weinig gelijkaardige studies beschikbaar zijn voor de Lage Landen. Bekend is bijvoorbeeld het feit dat de moeder van één van de voornaamste Gentse opstandelingenleiders in 1485 werd opgepakt door Maximiliaangezinden omdat ze heel wat papieren had verbrand toen de aartshertog de stad in 1485 innam.⁸¹ Op dezelfde manier hebben spionnes misschien doelbewust bewijsmateriaal vernietigd. Wat er ook van zij, dat er vrouwelijke spionnen in laatmiddeleeuwse oorlogsgebieden konden opereren, was al bekend, maar dat steden ook in verregaande mate en zelfs systematische wijze beroep deden op vrouwelijke boodschappers is een nieuw gegeven in de historiografie. De zelfstandige positie die vrouwen in de laatmiddeleeuwse Nederlanden vervulden, leidde eveneens tot

76 In 1421 bijvoorbeeld betaalde de Bourgondische hertog Filips de Goede vier vrouwen voor spionage toen hij de steden van de Somme belegerde (ADN, B 1923, 243v-244r). En opnieuw in 1426: ADN, B 1935, 162r-v. Met dank aan Bert Verwerft voor de verwijzingen.

77 Bachrach & Bachrach, *Medieval warfare*, 341-49; J.-F. Verbruggen, *The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages* (Oxford 1977) 185-88; S. Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge 2004) 161-62.

78 Onder meer Jehane, echtgenote van Jehan Loupart, werd hiervoor bestraft (L. Verriest, 'Le registre de la 'loi' de Tournai, de 1302, et listes des otages de Bruges (1301) et de Courtrai. Documents inédits', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 80 (1911), 430). Over het belang van dergelijke correspondentie: J. Haemers, 'Diffuser des lettres pour contracter des alliances. La communication des rebelles en Flandre et en Brabant au bas Moyen Age', *Revue Française d'Histoire du Livre* 138 (2018) 131-50.

79 't Boeck van al 't gene, 399; Demets, 'Spies', 20.

80 Ibidem, 348.

81 Het betrof 'instructien, lettren, missiven in walsche ende in vlaemsche', ook brieven dus, die Clara Rijm verbrand had (H. Roose, 'Ou vous ne me respondez point, ou je suis devenu sourt'. Willem Rijm in opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1492)', *HMGOG* 64 (2010) 162).

de uitoefening van dergelijke vertrouwelijke opdrachten. Uiteraard zal verder onderzoek moeten uitwijzen of er gelijkaardige situaties in andere Europese regio's bestonden, maar de aard van de oorlog kan een deel van de verklaring bieden. Het betrof immers geen 'klassieke' militaire veldslag waarbij vorstelijke troepen op een afgezonderd terrein slag leverden, maar een invasie van een legermacht in stedelijk gebied. Zoals ook studies naar stedenbonden in het Heilig Roomse Rijk uitwezen, vormde stedelijke correspondentie door middel van boden de ruggengraat van de interstedelijke samenwerking.⁸² Op het moment dat die communicatielijnen verstoord worden door de aanwezigheid van vijandige troepen komen 'onzichtbare' vrouwen goed van pas.

Wat leert deze casus over de positie van vrouwen in de laatmiddeleeuwse samenleving? Vrouwen konden geen officiële stedelijke mandataris (stadsbode) worden, maar in tijden van nood konden ze toch redding bieden. In de praktijk kregen ze van de stad een onkostenvergoeding, en sommigen zelfs een vast salaris om een essentiële taak in stedelijke dienst uit te oefenen. Het verschil met mannelijke stadsbodes in vaste dienst oogt miniem: ze oefenen dezelfde taken uit tegen een vast salaris. Toch is er een belangrijke kanttekening: de positie die vrouwen in oorlogstijd verwierven was tijdelijk. De middeleeuwse steden keerden na de militaire crisis terug naar de 'normale

situatie' en vielen terug op mannelijke boden. Bijgevolg vertrouwden machthebbers de communicatie enkel in oorlogstijd aan vrouwen toe –verder onderzoek zou kunnen uitwijzen of ze ook in de productie van bijvoorbeeld wapentuig of voedselbevoorrading toen actiever optraden.⁸³ Hoe dan ook, hun bijzondere rol is onlosmakelijk verbonden met de militaire geschiedenis in deze periode want *dankzij* de oorlog traden deze vrouwen als boodschapper op de voorgrond. Daarom mogen vrouwen voortaan niet langer ontbreken in de overzichten over middeleeuwse oorlogvoering.

Over de auteurs

Dr. Lisa Demets is postdoctoraal medewerker aan de UGent. Ze publiceerde onder meer 'Onvoltooid verleden. De handschriften van de 'Excellente Cronike van Vlaenderen' in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden, 1440-1500 (2020).

E-mail: lisa.demets@ugent.be

Prof. dr. Jelle Haemers is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de KU Leuven. Hij publiceerde samen met Andrea Bardyn en Chanelle Delameillieure 'Wijvenwereld. Vrouwen in de laatmiddeleeuwse stad' (2019).

E-mail: jelle.haemers@kuleuven.be

82 C. Jörg, 'Kommunikative Kontakte, Nachrichtenübermittlung, Botenstafetten. Möglichkeiten zur Effektivierung des Botenverkehrs zwischen den Reichsstädten am Rhein an der Wende zum 15. Jahrhundert', in: R. Günthart & M. Jucker eds., *Kommunikation im Spätmittelalter. Spielarten, Wahrnehmungen, Deutungen* (Zürich 2005) 79-89; F. Dirks, 'Städte und städtische Führungsgruppen des Hanseraums und ihre Bündnisse. Die Ratssendeboten des Spätmittelalters zwischen Kooperation und Konflikt', in: R. Deigendesch & C. Jörg eds., *Städtebünde und städtische Außenpolitik. Träger, Instrumentarien und Konflikte während des hohen und späten Mittelalter* (Ostfildern 2019) 139-51.

83 In kronieken spelen vrouwen soms een prominente rol tijdens belegeringen, zie: L. Demets, 'Felle vrouwen met mortierstokken: kroniekschrijvers over vrouwen en geweld in laatmiddeleeuwse opstanden', *Historica* 43 (2020), 28-33. Maar natuurlijk dienden dergelijke verhalen ook om de bevolking een voorbeeld te stellen om zich gezamenlijk tegen een vijand te verzetten, en is hun werkelijkheidsgehalte moeilijk te staven (zie bijvoorbeeld over de geromantiseerde aanwezigheid van vrouwelijke strijders in veel oorlogsliederen: D. Hopkin, 'My gunners will burn your houses, my soldiers will pillage them': what French people were singing about when they sang about Napoleon', *French History* 36 (2022) 100-20).